Qabul qilindi: 3-oktabr 2026-yil • Ma’qullandi: 8-oktabr 2026-yil • Nashr qilindi: 13-oktabr 2026-yil

MANG‘ITLAR DAVRIDA BUXORODA ME’MORCHILIK VA ADABIY MUHIT

Guliruxsor Temirova

mustaqil izlanuvchi

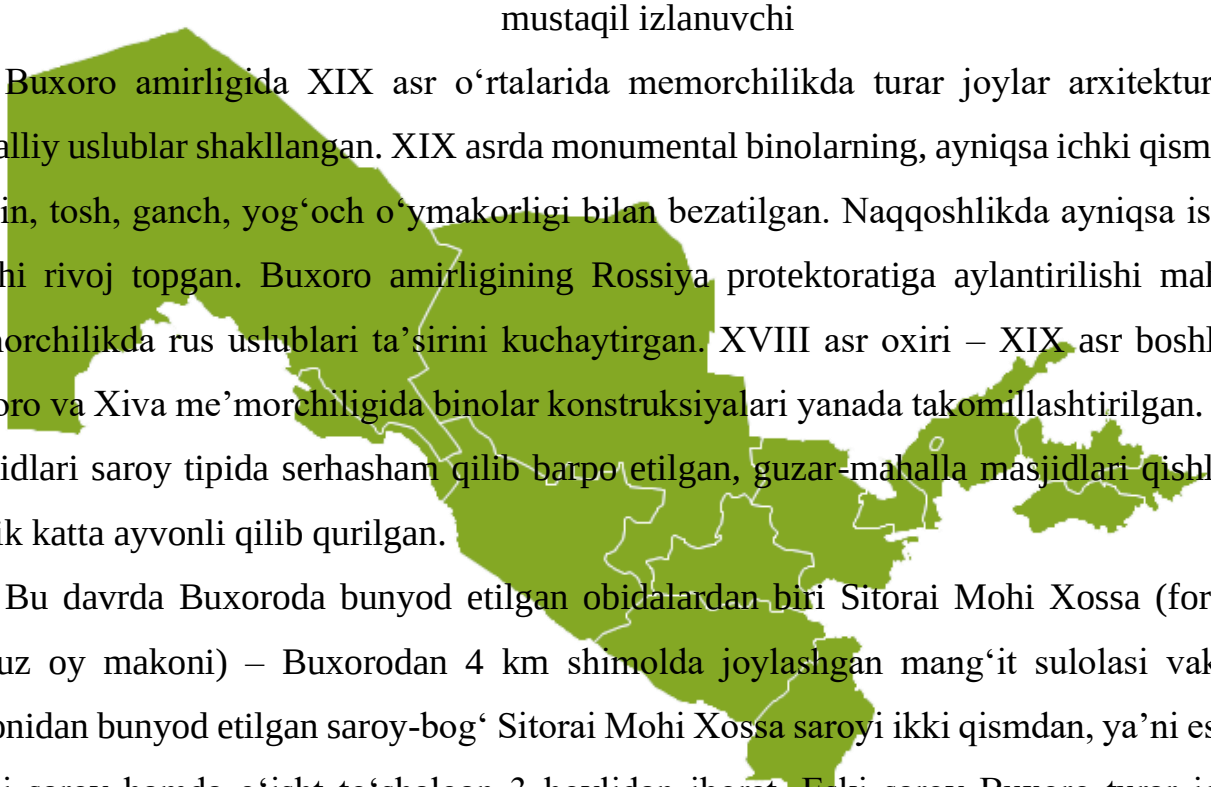

Buxoro amirligida XIX asr o‘rtalarida memorchilikda turar joylar arxitekturasida mahalliy uslublar shakllangan. XIX asrda monumental binolarning, ayniqsa ichki qismlarini koshin, tosh, ganch, yog‘och o‘ymakorligi bilan bezatilgan. Naqqoshlikda ayniqsa islimiy naqshi rivoj topgan. Buxoro amirligining Rossiya protektoratiga aylantirilishi mahalliy memorchilikda rus uslublari ta’sirini kuchaytirgan. XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarida Buxoro va Xiva me’morchiligida binolar konstruksiyalari yanada takomillashtirilgan. Jome masjidlari saroy tipida serhasham qilib barpo etilgan, guzar-mahalla masjidlari qishlik va yozlik katta ayvonli qilib qurilgan.

Bu davrda Buxoroda bunyod etilgan obidalardan biri Sitorai Mohi Xossa (forscha-yulduz oy makoni) – Buxorodan 4 km shimolda joylashgan mang‘it sulolasi vakillari tomonidan bunyod etilgan saroy-bog‘ Sitorai Mohi Xossa saroyi ikki qismdan, ya’ni eski va yangi saroy hamda g‘isht to‘shalgan 3 hovlidan iborat. Eski saroy Buxoro turar joylari ruhida barpo etilgan bir - ikki qavatli uylardan iborat. An’anaviy uch qismi kompleks bo‘lib, undagi dastlabki binolar Nasrulloxon (1826 –1860) va Muzaffarxon (1860 –1885) hukmronligi davrida qurilgan. Abulahadxon (1885–1910) tomonidan esa 1892-yilda qurilish yakunlanib, saroy va bog‘ barpo etiladi. Eski saroy bir qancha vaqt Rossiyada rus me’morlari ishi bilan tanishgan usta Hoji Hofiz boshliq Buxoro me’morlari tomonidan qurilgan bo‘lib, shu tufayli Eski saroy tarixida Evropa me’morchiligining elementlarini ham kuzatish mumkin. Eski saroyning sharqida Amir Sayyid Olimxon hukmronligi (1910–1920) davrida Yangi saroy barpo etilgan.

Bir qavatli bo‘lgan ushbu saroy “T” shaklida qurilgan. Yangi saroy bir qator binolar -

oqsaroy, oynavand ayvon, kutish xonasi, amirning qabulxonasi, haram, masjid, xazina, hayvonotxona va boshqa xo‘jalik xonalaridan iborat. Yangi saroy Evropa va mahalliy an’anaviy me’morchiligining aralashmasidan iborat bo‘lib, ko‘pgina xonalar rus muhandislari Sakovich va Margulislar rahbarligida bunyod etilgan. Faqatgina 1912– 1914-yillarda qurilgan qabulxona va oqsaroy binolari Buxoro ustalari tomonidan bunyod etilgan. Amir qabulxonasi dahlizi devorlari to‘liq ganchli naqshlar bilan bezatilgan. Xonaning devorlaridagi guldon va gullar shakli usta Xasanjon tomonidan ishlangan. Qabulxonadan oqsaroy xonasiga o‘tilib, ushbu xona ikki yil davomida mashhur me’mor usta Shirin Murodov rahbarligida (25-30 kishi) qurilib pardozlangan. Oqsaroyning ko‘zgularidan iborat devoriga sharqning jimjimdor nafis naqshlari jozibador gullari oppoq ganch bilan ishlangan. Saroy Mang‘itlar davri arxitekturasining yorqin namunalaridan biri bo‘lib hisoblanadi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Mir Arab madrasasi yonida, Poyi Kalon ansambli tarkibida Amir Olimxon madrasasi bunyod etildi. Madrasaning peshtoqli darvozasidan ichkariga kiriladi. Madrasa ikki qavatli, to‘rtburchak shakldagi hujralar bilan o‘ralgan. Katta xonasi gumbazli tom bilan yopilgan.

Mang‘itlar davri yodgorliklaridan yana biri bu Bolohovuz masjididir. Bolohovuz masjidi XVIII – XX asrlarda barpo etilgan. XVIII asrda hovuz oldida tomonlar o‘lchami 11,5 metrni tashkil etuvchi gumbazli masjid quriladi. Uning ro‘parasida XX asrda buxorolik usta Qurbon Yo‘ldoshev baland ayvon soldiradi. Usta Shirin Murodov esa kichik minora tiklaydi. Nafis naqshlar ayvon shiftining avaylab saqlab kelinishini ta’minlagan. Ansambl o‘zining badiiy nafosati bilan Registon maydonining tarkibiy qismiga aylangan. Bolohovuz masjidi hozirgi kungacha Registon maydonida saqlanib qolingan yagona yodgorlikdir.

Mang‘itlar davrida ijod qilgan shoirlar, Buxoro adabiy muhiti to‘g‘risida so‘z ketganda Mirzo Sodiq Munshiy, Muhammad Sharif Osif, Junaydullo Hoziq, Ansab Buxoriy, Fitrat Vardonzehiy, Mujrim Obid, Qori Rahmatulloh Vozeh, Shamsuddin Shohin, Ojiz, Ahmad Donish, Mirzo Somiy, Sahbo, Sharifjon Maxdum kabilarni alohida e’tirof etish joiz. Mirzo Sodiq Munshiyning ilmiy-adabiy merosida “Ohugir va Xayrobod tumanlariga sayohat”, “Qismat”, “Daxmai shohon” dostonlari bosh o‘rinni egallaydi. Ashtarxoniy

hukmdorlarining faoliyatidan bahs yurituvchi “Daxmai shohon” nazmiy asarida har bir hukmdorning o‘z tilidan uning faoliyatiga baho beriladi. Hayotlik davrida qilgan yaxshi-yomon ishlari, hatto pushaymonlari nazmiy bayon usulida chiroyli ifoda qilib beriladi.

Buxoroning so‘nggi o‘rta asrlar ilmiy – adabiy muhiti va tarixnavisligida yuqori mavqega ega bo‘lgan Mirzo Abdulazim Somiy Bo‘stoniyning (1838-1907) ijod yo‘li serqirraligi bilan diqqatga sazovor. Tarixnavislik, shoirlik, xattotlik, munshiylik kabi sohalarda qalam tebratgan bu ijodkor ilmiy maydonda ko‘proq muarrix sifatida nom qozondi. “Mir’ot ul-xayol”, “Manozir al-insho” singari asarlar va salmoqli she’riy misralar uning adabiy ijodini bezab tursa, “Daxmai shohon”, “Tuhfai shohiy”, “Tarixi salotini mang‘itiya” kabi asarlar tarixiy merosining umrboqiy yodgorliklari sifatida hanuzgacha o‘z qimmatini saqlab kelmoqda hamda zamon ahli, tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilmoqda.

Mirzo Somiy uzoq yillar Buxoro hukmdorlaridan amir Muzaffar (1860-1885) va amir Abdulahad (1885-1910) saroyida munshiylik vazifasida xizmat qildi. Chor Rossiyasi istilolari davrida amir Muzaffar qo‘shinida voqealarni yozib boruvchi (navisanda) shaxs sifatida ishtirok etdi. U saroy tarixchisi edi. 1898 yil saroy xizmatidan chetlashtirilgach, ijtimoiy qarashlarida ayrim o‘zgarishlar yuz berdi. Takalluflar bilan xizmat qilib, muruvvatlar ko‘rgan mang‘it amirlari faoliyatining ba’zi qirralariga nisbatan yumshoq tanqidiy munosabat paydo bo‘ldi va bu munosabat tarixiy asarlari sahifalariga ko‘chdi. Bir muddat saroyda xizmat qilgan boshqa bir tarixchi – Ahmad Donish bilan taqqoslaganda, Mirzo Somiyda mang‘it amirlari faoliyatiga nisbatan mo‘tadillik va xolislikni sezish mumkin.

Mirzo Somiy birin – ketin yozilgan uch tarixiy asar muallifi. Uchala asar ham saroy xizmatidan bo‘shagandan va oltmish yoshdan oshgandan keyin yozilgan. Bular “Daxmai shohon” (1902 yil), “Tuhfai shohiy” (1903 yil), “Tarixi salotini mang‘itiya” (1906-1907 yillar). “Daxmai shohon” masnaviyda yozilgan tarix. Ba’zi mulliflar uni adabiy asar sifatida talqin qilishadi. Bu ham to‘g‘ri. Biz asarni tarixiy janr sirasiga kiritdik va bizningcha, ikki xil yondashuv ham to‘g‘ri va bir-birini inkor qilmaydi. Aslida ushbu asar Mirzo Somiy tomonidan Mirzo Sodiq Munshiyning shu nomdagi asariga ilova tariqasida yozilgan.

Asarning 1/3 qismi Mirzo Somiyga tegishli. Mirzo Sodiq Munshiy ashtarxoniy hukmdorlar tarixini yozgan bo‘lsa, Mirzo Somiy mang‘it amirlaridan Muhammad Rahimxondan boshlab amir Muzaffargacha o‘tgan mang‘it amirlari va amir Muzaffar tarixini masnaviyda tasvirlab bergan.

“Daxmai shohon”ning qo‘lyozma nusxalari keng tarqalgan. Bir qo‘lyozma nusxasi Buxoro muzeyida saqlanadi1. Muallifning mang‘it amirlari faoliyatiga qarashlari turlicha. Muhammad Rahimxon, amir Nasrullo kabi hukmdorlar salbiy bo‘yoqlarda tasvirlansa, amir Shohmurod, amir Haydar va amir Muzaffarga xayrixohlik sezilib turadi. Biroq, muallif ulardagi nuqson va kamchiliklardan ko‘z yummaydi va o‘rni kelganda bu hukmdorlarni ayab o‘tirmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мирза Абдал’азим Сами. Та’рих-и салатин-и мангитийа / Издание текста, предисловие, перевод и примечания Л.М.Епифановой. –Москва: Изд-во восточной литературы, 1962.

2. Ражабов Қ., Иноятов С. Бухоро тарихи. – Т.: Tafakkur, 2016.

3. Рашидов У. Бухоронинг Россия билан иқтисодий ва сиёсий муносабатлари тарихидан. - Бухоро: Бухоро нашриёти, 2013. -Б. 96.

4. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. - Т.: Шарқ, 2000.